

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományok Doktori Iskola
Iskolavezető: Prof. Dr. Erdődy Gábor, DSc
Történelem Segédtudományai Program
Programvezető: Dr. habil. Borsodi Csaba, CSc

BÖLCSÉSZDOKTORI (PhD-) DISSZERTÁCIÓ

DÉCSEY SÁNDOR

KATONAI ÉS FÉLKATONAI ZÁSZLÓK CÍMER- ÉS JELKÉPHASZNÁLATA A XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Témavezető:

Prof. Dr. Bertényi Iván, DSc

A bíráló bizottság tagjai:

Elnök: Prof. Dr. Kardos József, DCS

Bíráló: Dr. habil. Pandula Attila, CSc

Bíráló: Dr. Ságvári György, CSc

Tag: Dr. Bonhardt Attila, CSc

Titkár: Dr. Körmendi Tamás, PhD

Póttag: Dr. habil. Borsodi Csaba, CSc

Póttag: Dr. Számvéber Norbert, PhD

Budapest, 2014

A zászló – jelkép és jelképhordozó

A zászló kialakulásával kapcsolatban több elmélet is létezik, vannak, akik Kínához, míg mások az ókori Rómához kötik. Jelen dolgozatnak nem célja e vita eldöntése, de a magunk részéről elképzelhetőnek tartjuk, hogy mindkét helyen, egymástól függetlenül kialakult a használata. Valószínűbb azonban, hogy az európai használat római gyökerekkel rendelkezik. A római légiók megkülönböztetésére és a csapattestek csatában történő irányítására használt hadijelből, a vexillumból fejlődhetett ki és terjedhetett el a civil életben. A templomi zászlók nagy része a mai napig is az ehhez nagyon közel álló, keresztrudas megoldással készül. Az első zászlóhasználók a királyok, főurak, világi és egyházi vezetők voltak, majd fokozatosan a társadalmi ranglétra egyre alacsonyabb szintjein elhelyezkedő csoportok is elkezdtek zászlókat használni.

Fontos kritérium a zászlókkal kapcsolatban – hasonlóan a címerekhez – hogy viselőjüket egyértelműen beazonosítsák. Éppen ezért a zászlók fejlődéstörténete sokban egyezik a címerekével. A kezdeti idők egyszerű szín és formavilága az idő múlásával mind bonyolultabbá vált a címerek, a zászlók, és a különféle logók esetében is. Ez elsősorban ahhoz köthető, hogy mind többen használták, tehát mind többféle csoportot kellett tudni megjelölni és megkülönböztetni.

A zászló egyszerre összeköt és megkülönböztet. Összeköti az emberek azon csoportját, akik „beállnak a zászló alá”. És ugyanakkor megkülönbözteti ezt a csoportot minden más csoporttól, azoktól, akik másik lobogót választottak. Legyen az a zászló egy gyerekcsapat, valamely sportklub, település vagy ország zászlója, rátekintve első pillantásra azonosítja a mögötte felsorakozókat. A külső szemlélőnek pedig elég ez az egyetlen pillantás, hogy tudja, közük tartozik vagy sem.

Ma mindennapi életünk elválaszthatatlan részét képezik a zászlók, címerek és logók, még ha ennek nem is vagyunk talán tudatában. Egy sportközvetítést nézve a zászlók alapján tudjuk megállapítani, hogy melyik szurkolótáborat látjuk, a kedvenc ruhaüzletünket zászló jelzi már messziről, és az áruházban is zászló (vagy annak feladatát ellátó molinó, tábla) mutatja, hogy hol találjuk az akciós termékeket.

Ahogy idővel változnak a kultúrák és a társadalmi értékrendek, úgy változnak velük a jelképek is. Vannak örökérvényűnek tűnő eszmék és értékek, amelyekhez hosszú idő óta változatlan jelképek is társulnak. De nem biztos, hogy ezek a jelképek valóban ugyanazt jelentik a mai szemlélőnek, mint egy évszázadokkal vagy

évezredekkel ezelőttinek. Vannak korok, amikor gyors egymásutánban jönnek és tűnnek el eszmék, jelképek és zászlók. Vannak olyan jelképek, amelyek kinézetükre nem, vagy csak minimálisan változnak, ám jelentéstartalmuk gyökeresen átalakul.

Egy hadsereg életében a csapatzászló igen fontos szerepet tölt be. A zászló nem csak a legfőbb katonai jelkép, hanem egyben jelképhordozó is. A zászlón található jelképek, címerek és egyéb motívumok világosan és félreérthetetlenül jelzik a szemlélő számára, hogy az adott alakulat mely ország haderejébe tartozik, valamint mik a legfontosabb „szentségek” a számára. A XX. század elejéig sok zászlóról még azt is meg lehetett tudni, hogy ki az adott ország uralkodója. Sok országban, így Magyarországon is, a katonák a zászlóra tették le az esküt évszázadokon keresztül. A zászlóval kapcsolatos érzéseket így fejezte ki Szilágyi Imre római katolikus plébános a m. kir. ceglédi honvéd gyalogezred zászlószentelési ünnepségén 1920. szeptember 19-én: „Mi is az a zászló? Mi is a katonának a zászló? A zászló szimbólum. Szimbóluma az összetartozásnak, szimbóluma a hazának, szimbóluma a hazaszeretetnek.” 1938-ban a m. kir. 2. vegyesdandár parancsnoka így fogalmaz: „A zászló minden időben, korban a nemzeti ideálok megismerésítője, az egész haza képviselője volt, szinte élő szent valóság és a szent korona után a legnagyobb jogi személy.”

A zászló tisztelete, csatában való megvédése a katonák egyik legfőbb feladata volt és az kell(ene) hogy legyen napjainkban is. Ha egy alakulat csatában elveszítette a zászlóját, az az alakulat minden tagjára nézve a lehető legnagyobb szégyen volt. Gyakran a legénység megtizedelését és az alakulat feloszlását vonta maga után. Mindenki előtt jól ismert az 1848–49-es szabadságharc végnapjainak gyakori jelene, amikor a fegyverletétel előtt a zászlóalj tisztkara és legénysége feldarabolta az alakulat zászlóját, hogy ne jusson az ellenség kezére. Ezek a foszlányok hosszú rejtegetést követően, a kiegyezést után, nemzeti ereklyékként jelentek meg újra. A kollektív nemzeti emlékezetben így élnek a mai napig is. Nem túl ismert, de hasonló zászlófeldarabolásra az első világháborúban is volt példa. Przemysl feladása előtt több zászlót is hasonló módon mentettek meg az utókor számára a hadifogságba induló honvédek. Az ellenség zászlójának megszerzése a legkiemelkedőbb haditettek közé tartozott. Az ilyen tettet végrehajtó katona előtt nyitva állt az út a felemelkedésre, előléptetés és magas kitüntetés megszerzésére.

Ahhoz, hogy valaki a teljesség igényével fel tudjon dolgozni egy zászlót, igen szerteágazó ismeretekkel kell rendelkeznie. Járatosnak kell lenni a heraldikában, a jelképrendszerekben, a művészettörténetben, főleg a XVIII. századi és korábbi zászlók

esetében, és a különböző textiltechnikákban. A XX. századi zászlók esetében már bőséges levéltári forrás is a kutató rendelkezésére áll, azok feldolgozásához is érteni kell. Nem árt ismerni a vizsgált korszak politikai hátterét is, ami különösen a „zavaros” idők esetében fontos. A dolgozatból kiderül majd, mekkora jelentőséggel bírhat például az, hogy felkerül-e a zászlóra a korona.

XX. századi magyar állami és katonai jelképrendszerek

A XX. században Magyarország történelmében több olyan fordulópontra volt, amely az állami és katonai szimbólumok teljes vagy részleges lecserélését hozta maga után néhány éven belül. A két vesztően befejezett világháborút és a közel 5 évtizednyi kommunista uralmat lezáró rendszerváltás időszakában is fontos kérdés volt a hivatalos állami címer – a legfontosabb nemzeti jelkép – sorsának alakulása. Ez pedig természetesen hatással volt a katonai szimbólumokra, így a csapatzászló kinézetének alakulására is. Ez a három fordulópontra, 1918 – 1920, 1945 – 1949 és 1989 – 1990 megváltoztatta az ország és a nemzet életének szinte valamennyi szegmensét. Az állami jelképek változását tekintve tulajdonképpen negyedikként ide lehetne sorolni 1956-ot is. Természetes folyamat, hogy a politikai változások minden esetben magukkal hozták a hivatalos állami és nemzeti jelképek változását.

A három XX. századi magyar állami jelképváltás azonban sokban különbözik is egymástól. Az elsőnél – leszámítva a Tanácsköztársaság rövid időszakát – egy meglévő jelképrendszer egyik felét „kivezették” a gyakorlatból. A megmaradt másik fél évszázados hagyományokkal rendelkezett és a társadalom többsége által elfogadott volt. Ennek ellenére szinte folyamatosan napirenden kellett tartani a jelképek legitimitációjának és tiszteletének kérdését. Mindezt a rendszer az oktatás és a nevelés módszereivel igyekezett elérni.

A második jelképváltás egészen új, hagyományok és előzmények nélküli szimbólumokat hozott. Minden régit eltörölt, a korábbi jelképek használatát tiltotta, üldözte. A diktatúra az új jelképeket erőszakos eszközökkel próbálta a lehető legrövidebb idő alatt elfogadtatni, ami nem ment könnyen. Az élet minden területe átpolitizálttá vált, az állami (és párt) szervezetek mindenhol ott voltak a jelképeikkel együtt. Ennek ellenére, vagy éppen ezért a jelképek a rendszer elleni tiltakozások során első számú „közellenségé” váltak.

A harmadik jelképváltás során viszont az előző jelképek használatának megszűntetését nem egy teljesen új bevezetése követte. Az új jelképek régiek lettek, a magyar nemzeti jelképek évezredes tárházából kerültek ismét az állami szimbólumrendszer „főhelyére”. Vita mindössze arról folyt, hogy nemzeti múlt melyik korszakához kell visszanyúlni a „rég – új” jelképekért. Hiszen valamely korábbi korszak jelképeinek újbóli használata feltételezi az adott korszaknak, annak állami politikai – ideológiai vonalának elfogadását.

A mindenkori magyar haderő a XX. században összesen 9 féle rendszeresített csapatzászlót használt, az átmeneti korszakok szabályozatlan – szabálytalan zászlóin kívül. A zászlók mindegyike köthető valamely társadalmi – politikai változáshoz. Az első az 1867-es Kiegyezés után felállított m. kir. Honvédség 1869 M zászlója, amely átélte a következő nagy változást, hiszen 1938-ig használatban maradt. 1920-ban jelent meg az első zászlórendelet a XX. században, amelyet az 1938-as követett. A magunk részéről ezt még az első világháború utáni jelképváltáshoz soroljuk, hiszen csak ekkor – 20 évvel az első világháború után – kerültek lecserélésre az I. Ferenc József névjegyét magukon hordó 1869 M zászlók közül a még mindig használatban lévők. A következő korszakváltás gyorsabban ment végbe, bár így is 5 évig tartott. A második világháború után a teljes hatalmat fokozatosan megszerző kommunista rendszer katonai szimbólumai 1950-re rögzültek véglegesen. Ekkor rendszeresítették az ország és a hadsereg politikai hovatartozását a kor hivatalos elvárásainak megfelelően reprezentáló 1950 M csapatzászlót. Ezt azonban két másik is megelőzte 1949-ben, vagyis a rendszer 4 évnyi „tétlenség” után másfél év alatt három lépcsőben jutott el a megoldásig. Az 1956-os forradalom és szabadságharc ha rendszerváltást nem is, de jelképváltást eredményezett, így aztán – első körben csak szükségmegoldással – 1957-ben ismét változott a csapatzászló kinézete. Ezt a címerváltást a zászlókon csak 1976-ban „szentesítették” véglegesen egy új zászló bevezetésével. Sokkal gyorsabban, és egy lépésben valósult meg a következő jelképváltás, amikor 1989 – 1990-ben a népköztársaságból köztársaság, a Néphadseregből pedig Honvédség lett.

A dolgozat legfontosabb célkitűzése annak megismertetése, hogy a katonai jelképek, elsősorban a csapatzászló változásai hogyan követték a hivatalos állami jelképek változásait. További cél annak bemutatása, hogy míg a hivatalos haderőnél a döntéshozók minden korszakban elégségesnek ítélték az államcímer és a nemzeti színek megjelenítését a legfontosabb politikai üzenet közvetítésére, addig – ezzel ellentétben – a félkatonai szervezetek a jelképek szintjén is törekedtek mondanivalójuk minél

részletesebb és pontosabb megfogalmazására. A dolgozat megmutatja, hogy a csapatzászló által hordozott állami és katonai jelképek jelentéstartalma csak a zászlóhoz kapcsolódó rítusok egészével együttesen értelmezhető. Fontos politikai, eszmei jelentéssel bír például a zászlóavatásra meghívottak névsora, az ünnepi beszédek szövege, az ünnepség menete és a zászló használatának módja is.

A kutatómunka forrásai

A katonai szimbólumrendszerben betöltött központi szerepe ellenére Magyarországon igen kevés történész foglalkozik a katonai zászlók kutatásával. E kevés kutatónak is elenyésző számú az ebben a tárgykörben megjelent írása. A vexillológia a történelem segédtudományai között méltatlanul csekély figyelmet kap. Ellenpéldaként lehet említeni azt, hogy milyen kutatót és jól publikált a katonai egyenruhák és kitüntetések területe. Mindkettő a zászlókhoz hasonlóan alapvetően a mindenkori állami és katonai szimbólumrendszerek megjelenítésének színtere. A katonai zászlókkal foglalkozó történészek és muzeológusok közül mindenképpen ki kell emelni Kerekes Zoltánt és Cs. Kottra Györgyit, akik mindketten a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Múzeum Zászlógyűjteményének vezetői voltak. Más kutatóknak is jelennek meg zászlókkal foglalkozó írásai, de ezek inkább a nemzeti színekkel, az állami zászló történetével kapcsolatosak, mintsem kimondottan a katonai zászlókkal. Közül mindenképpen érdemes kiemelni Kumorovitz L. Berántot, Bertényi Ivánt és Pandula Attilát. A könyvészeti anyagok között meg kell még említeni két típust, amelyekben az 1945 előtti csapatzászlókkal kapcsolatos adalékokat találhatunk. Az egyik az utóbbi két évtizedben népszerűvé vált alakulattörténetek, a másik pedig az 1990 után szintén népszerű visszaemlékezések, naplók kiadása. Mindkét típusban találkozhatunk részletes leírásokkal a zászlószentelési – avatási ünnepségek kapcsán.

A csekély számú szakirodalom mellett a dolgozat elkészítésének első számú alapja a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Irattár Hadtörténelmi Levéltárában őrzött iratanyag volt. A források között legnagyobb súllyal a mindenkori Honvédelmi Minisztérium iratai jelennek meg, elsősorban az Elnökség (Elnöki Osztály) iratai, de megtalálhatóak köztük a különböző egyéb szervezeti egységek (osztályok, főcsoportfőnökségek) iratai is. Az 1945 előtti

korszakból sajnálatosan csekély mennyiségben maradt fenn alakulatok iratanyaga, így ezek forrásként csak korlátozottan jöhettek szóba. Az 1945 utáni csapatanyagok áttekintését az tette szükségtelemmé, hogy (elméletileg) minden zászlóadományozásnak nyoma kell legyen a minisztériumi iratokban, hiszen csak engedéllyel történhetett ilyen esemény. A szabályozottság olyan szintű volt egyes korszakokban, hogy még az ünnepségen elhangzó beszédek is meg kellett küldeni engedélyeztetésre előzetesen. Természetesen a kutatómunka folytatásának egyik iránya lehet a különböző szintű parancsnokságok és az alakulatok iratainak áttanulmányozása olyan iratok reményében, amelyek például az ünnepségek szervezésével kapcsolatban keletkeztek és nem jutottak el magasabb helyekre.

A zászlóavatás fontos esemény volt, elsősorban a kisebb települések életében. Éppen ezért a források között kell említeni a települési iratokat, amelyeket a Magyar Nemzeti Levéltár megyei tagintézményei, illetve a városi levéltárak őriznek. Az 1945 utáni korszak zászlóadományozásaival kapcsolatban találhatóak források a „civil oldalon”, a zászlókat átadó gyárak, üzemek, termelőszövetkezetek iratai között is. Ez a forráscsoport alkalmas lehet arra is, hogy a hadsereg és a civil társadalom közötti formális kapcsolatokra vonatkozó információkat szerezzünk.

A potenciális források között kell említeni a sajtótermékeket, elsősorban a helyi és megyei újságokat, valamint az újabb időkben a városi TV-k és rádiók anyagait is. Egy zászlóavatásnak, ha nem is volt országos szintű hírértéke – különösen, amikor néhány hónap alatt tömegesen történtek ilyen események – helyi szinten mindenképpen kiemelkedő jelentőségű volt. Érdeemes megemlíteni a Filmhíradó felvételeket valamint a Hadtörténelmi Levéltár filmarchívumát is, mint lehetséges forrást, elsősorban a zászlóavatási ünnepségek kapcsán.

A XX. századi katonai zászlók kutatása nem képzelhető el a szabályzatok nélkül. A Honvédségi (Honvédelmi, Rendeleti) Közlöny a hadsereg hivatalos lapja volt az egész múlt évszázadban, és napjainkban is. Ebben jelent meg minden rendelet, utasítás és intézkedés, amely a haderőre, tagjaira, fegyverzetére, felszerelésére vonatkozott. A Közlönyökben megtalálható az összes – a vizsgált korszakban – rendszeresített csapatzászló hivatalos leírása és sok esetben a méretezett rajza is. Sok kapcsolódó szabályozás is olvasható a Közlönyökben, a zászlóavatási ünnepségek bejelentésének és programjának szabályozásától kezdve a zászlótartó szekrények leírásáig.

További fontos írásos forrásai a témának a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeumának saját irattári anyagai, valamint a múzeum Zászlógyűjteményének segédletei (törzslapok, leltárkönyv, egyéb nyilvántartások).

A félkatonai zászlók esetében értelemszerűen megnövekszik a nem hadilevéltári források súlya és mennyisége. A két világháború közötti korszak szervezeteinek iratai ugyan csak töredékesen maradtak fenn, fontos adalékokat tartalmaznak a zászlókkal kapcsolatban. A Munkásőrség Országos Parancsnokságának iratanyaga a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, nagyobb részt még feldolgozatlan forrásanyag.

Az iratok mellett a dolgozat legfontosabb forráscsoportját maguk a zászlók jelentik. A rendszerből kivont magyar katonai zászlókat 1935 óta rendeltetésszerűen a „Hadimúzeum” őrzi. (Ekkor adták át a Ludovika Akadémiáról a már használaton kívüli 1869M honvédzászlókat.) A későbbiekben már a szabályzatokban rögzítésre került, hogy a használatból valamilyen okból (zászlócsere, tulajdonos alakulat jogutód nélküli megszűnése) kikerülő csapatzászlókat a múzeumba kell leadni. Ennek köszönhetően a XX. század magyar katonai zászlói nagy számban maradtak fenn.

A katonai csapatzászlóképtől némileg eltér a félkatonai, paramilitáris szervezetek zászlóinak sorsa. Ellentétben a hivatalos zászlókkal ezek „használat utáni” sorsát semmi sem szabályozta, fennmaradásuk esetleg volt. Az 1945 előtti darabok esetében szinte csodaszámba megy, hogy néhány darab sértetlenül megmaradt, hiszen az új rendszer üldözött mindent, ami eszmeiségében összefüggésbe volt hozható a háború előtti korszakkal. Sok levante, frontharcos és vitézi zászló, amely nem került 1945-ben nyugatra, egyházi intézményekben vagy éppen áldozatkész magánszemélyek padlásán, szekrénye mélyén vészelt át a kommunista diktatúra félévszázadát. Ezek közül – eredeti darabszámukhoz képest – nem sokat őrizz a Hadtörténeti Múzeum, viszont szép számban találhatóak más közgyűjteményekben vagy akár magánszemélyek birtokában. A Munkásőrség alakulatzászlóit a szervezet feloszlása után a Hadtörténeti Múzeumba szállították be. A leadás gyorsasága és szervezetlensége miatt nem állíthatjuk azonban, hogy minden darab a múzeumba került, előfordulhat, hogy jutott magánszemélyek birtokába is.